

Суб'єктність Церкви в сучасних державно-церковних відносинах

Людмила Филипович

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2020-8-87>

Стаття на основі українського законодавства і соціальних концепцій церков аналізує державні й церковні підходи до взаємин Держави і Церкви. Основна задача держави – гарантувати свободу совісті громадянам і забезпечити умови для функціонування релігійних організацій. Певну відповідальність перед державою і суспільством бере на себе і Церква. Стаття подає суть православного ставлення до влади, детально зупиняючись на соціальних концепціях православних церков. Особлива увага приділяється недавньому документу Вселенського патріархату «За життя світу». Посилаючись на практику державно-церковних відносин (ДЦВ) в Україні, автор вважає, що сторони (суб'єкти), будуючи партнерські стосунки, не завжди дотримуються правил партнерства між церквою і державою. Автор допускає можливість висувати взаємні вимоги церкви і держави, контекстуалізуючи свої потреби. При цьому Держава має позбутися залишків радянського контролю за діяльністю церкви, а Церква – перетворитися на рівноправного партнера держави, стати гідним суб'єктом ДЦВ.

Ключові слова: державно-церковні відносини (ДЦВ), держава, церква, моделі ДЦВ, партнерство, свобода церкви, Закон про свободу совісті, концепція ДЦВ.

Актуальність обраної теми диктується зміною реальності, у якій формуються, розвиваються і концептуалізуються державно-церковні відносини (далі – ДЦВ) в Україні. У цій сфері відбувається перехід від радянської моделі ДЦВ, основним змістом якої було відокремлення церкви від держави і повний контроль держави за церквою, до нових форм взаємин. Ці взаємини знаходяться в постійному русі, оскільки ускладнюється релігійний ландшафт країни, змінюється влада, політичні пріоритети, зростає релігійна й державницька свідомість учасників цих відносин. Задеклароване ще наприкінці 90-х ХХ ст. партнерство ДЦВ досі не набуло кінцевих обрисів, достеменної концептуалізації. Донині активно обговорюються права й обов'язки Держави щодо Церкви і Церкви щодо Держави, що свідчить про неусталеність основних принципів, методів, нерозуміння самого принципу партнерства, концептуальна невизначеність цього поняття. Поодинокі статті¹ не дають концептуальної платформи для партнерства в ДЦВ.

Принципи партнерства випрацьовуються в результаті практики спілкування між Церквою і Державою. Але відсутність моделі, її чітких параметрів, які прописані у відповідних державно-церковних документах, що виростають із широкого публічного обговорення, у якому беруть участь не тільки церкви і держава, а й експерти та науковці, створюють непевні ситуації в ДЦВ, коли Церкві треба пристосовуватися до кожного політичного режиму, а Державі в особах її очільників шукати лояльність до себе з боку Церкви. Саме тому ДЦВ в епоху Кравчука, Кучми, Ющенка, Януковича, Порошенка і Зеленського мають щоразу свою специфіку, на яку накладається особистісні характеристики президента, особливий склад кабінету і парламенту. Проте в демократичних державах з усталеною правовою традицією ДЦВ не мають бути залежними від симпатій чи антипатій представників влади чи церкви один до одного.

Зрозуміло, що сфера ДЦВ – жива тканина, яка постійно змінюється, але мають бути незмінними принципи, які забезпечать основні гарантії свободи совісті і віросповідань. Залежно від змін у житті Церкви і Держави концепція ДЦВ має корегуватися, адаптуватися до нових обставин, але при цьому треба чітко бачити перспективу, а відтак і стратегію ДЦВ, яка не залежить від очікувань інших держав, від бажань окремих церков встановити монополію на релігійне життя країни, запровадити державну церкву, користуючись у цьому досвідом сусідніх країн, наприклад, Росії чи Польщі.

¹ Онищук С. Формування партнерської моделі державно-церковних відносин в Україні: теоретичні та прикладні засади. Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 42. С. 61-67.

Мета статті: ґрунтуючись на конституційних принципах, міжнародному та вітчизняному законодавстві, на історичному досвіді України у сфері ДЦВ, критичному аналізі моделей ДЦВ інших країн, прописати власне українське бачення, церковне і державне, нового типу взаємин – партнерських між державою і церквою, з'ясувати, чи є і які вимоги висувають суб'єкти цих взаємин один до одного і як їх можна задовольнити заради спільного блага народу.

Ступінь дослідження теми. Для держави і релігійних організацій тема ДЦВ стала однією з першочергових після набуття Україною державної незалежності в 1991 році. Треба було кардинально змінити політику державного контролю над діяльністю релігійних організацій, а Церкві усвідомити, що в змінених політичних обставинах опозиційне ставлення до влади і обмежена присутність церкви в суспільстві має бути переосмислена. У перші роки робилися інтуїтивні пошуки форми спілкування, а з середини 90-х років обговорення було поставлено на регулярну взаємозацікавлену основу. Активно підключилися до цього аналітичні центри², наукові інституції³, державні структури⁴. Проведені заходи дали свої результати⁵ – сформована

² http://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_Religiya.pdf ; http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf

³ Релігійна свобода: моделі державно-церковних відносин. Вип. I. За ред. В.Сленського. К., 1997; Релігійна свобода: контекст державно-церковних відносин. Вип. II. За ред. А.Колодного. К., 1998; Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії. Вип. III. За ред. А.Колодного. К., 1999; Релігійна свобода: взаємини держави та релігійних організацій – правовий і політичні аспекти. Вип. X. За ред. А.Колодного, М.Бабія Л.Филипович. К., 2006; Релігійна свобода: державно-церковна політика в Україні як фактор формування громадянського суспільства. Вип. XIV. За ред. А.Колодного і О.Сагана. К., 2009.

⁴ <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/analit-zdioruk-human-development-4-2019.pdf>

⁵ Влада і Церква в Україні. Наук. збірник. За ред. В.Паценка і А.Колодного. Полтава, 2000; Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні. За ред. В.Бондаренка і А.Колодного. К., 2001; Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти. Наук. збірник. За ред. А.Колодного та В. Олуйка. Хмельницький, 2003; Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду. Наук. збірник. За ред. А.Колодного. К., 2004; Церква і політика: від президентських виборів 2004 до парламентських 2006 року. За ред. А.Колодного, М. Бабія та Л.Филипович. К., 2005; Релігія і церква в суспільних реаліях України. Спец. випуск 2006 року. Релігійна панорама. Інформаційно-аналітичний журнал. К., 2006; Державно-церковна політика в Україні як фактор формування громадянського суспільства. Матеріали конференції. За ред. А.Колодного і О.Сагана. К., 2008; Держава і Церква: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства. Матеріали міжн. наук-практ. конф. Чернівці: ЧНУ, 2014. 223 с. тощо.

спільнота висококваліфікованих експертів⁶, яка оперативно і фахово моніторить сферу ДЦВ⁷.

Основний виклад. Завдяки практичному включенню в процес формування ДЦВ представників релігійних організацій, держави і громадянського суспільства, світських і релігійних експертів з'ясовано, що будь-яка національна модель ДЦВ – це результат концептуалізації конкретних історичних обставин, збігу соціально-політичних, культурних та духовних подій, історичного досвіду взаємин релігійних організацій і влади. Жодну, навіть найбільш успішну, закордонну модель не можна механічно перенести на інші національні терени. Фактично кожна країна формує свої власні відносини між Державою і Церквою. Це стосується і України, яка пережила декілька етапів ДЦВ, долаючи недовіру церков до влади, замкнутість на внутрішньому житті релігійної спільноти. Так само і держава, з коріння свого тоталітарна, прагнула й надалі контролювати всі процеси в релігійному розвитку.

У перші роки незалежності держава і церкви нібито приглядалися одна до одної, приміряли ті чи інші моделі ДЦВ, моніторили рівень довіри. У горнілі революцій 1991, 2004, а особливо Революції Гідності остаточно визрів новий тип ДЦВ в Україні⁸. Він ще остаточно не сформувався, але основні обриси вже визначені. Це – партнерські ДЦВ.

Партнерство – це такий тип відносин, де суб'єкти їх чітко визначаються щодо загальної мети, обумовлюють функції кожного партнера, проговорюють методи, інструменти, які необхідні для досягнення задуманого.

Державні цілі щодо церкви зафіксовані в основних пріоритетах державної політики України щодо релігії та церкви, які викладені в Конституції

⁶ Т.Антошевський, М.Бабій, А.Бабинський, В.Бліхар, В.Бондаренко, О.Бучма, М.Васін, Л.Виговський, Л.Владиченко, Д.Вовк, О.Горкуша, В.Докаш, Г.Друзенко, В.Єленський, С.Здіорук, Ю.Кальниш, А.Киридон, В.Климов, А.Колодний, Є.Мартинюк, В.Мороз, О.Недавніа, С.Онішук, М.Палінчак, О.Саган, В.Титаренко, В.Токман, Л.Филипович, Ю.Чорноморець, К.Щоткіна, А.Юраш, У.Хаварівський та ін.

⁷ Колодний А., Филипович Л. Науковий супровід державно-конфесійних відносин: досвід Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України // 25-річчя Української незалежності як історія релігійних свобод і світоглядного плюралізму: державні інституції та релігійні організації у пошуках моделей партнерства / 36 наукових матеріалів. К.: Дух і Літера, 2017. С. 175-188.

⁸ Єленський В. Держава і релігійні інституції в Україні до і після Помаранчевої революції: політичний дискурс. Релігійна свобода. Науковий щорічник. К., 2006. С.99-103; Саган О. Формування нової парадигми державно-церковних відносин у нових реаліях пост-майданівської України. Практична філософія. 2014. № 3. С. 140-147; Филипович Л. Державно-конфесійні відносини на історичному переломі: від демократизації до тоталітаризації суспільств. Релігійна свобода: спецвипуск №2 наукового щорічника. За ред. А.Колодного і В.Климова. Київ, Світ знань, 2010. С. 67-72

України та «Законі про свободу совісті та релігійні організації»⁹. Загальні положення конкретизовані в Концепції державно-конфесійних відносин в Україні¹⁰. Якщо в загальних рисах окреслити їх, то держава перш за все має:

- забезпечити право на свободу совісті (право на свободу світогляду і віросповідання – ст. 35 Конституції України), що означає 1) рівність перед законом усіх, незалежно від ставлення до релігії; 2) рівність перед законом об'єднань громадян за релігійною ознакою. Жодна релігія не є обов'язковою, жодна церква не є державною;
- забезпечити конституційне положення (навіть якщо вони застарілі і потребують зміни чи уточнення) про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви;
- утвердження партнерських відносин держави і церкви, метою яких є консолідація українського суспільства, збереження і примноження його традицій та цінностей при дотриманні прав людини на свободу совісті;
- сприяти релігійним організаціям у виконанні їхніх статутних завдань, участі Церков у соціальному служінні, зокрема розвиток милосердяницької, доброчинної діяльності, у духовному відродженні українського народу, у зміцненні моральних підвалин суспільства тощо;
- подолання дестабілізуючих впливів Церкви на суспільство, деполітизація релігійного середовища. Йдеться у тому числі і про те, щоб блокувати спроби партій, рухів та інших політичних формувань від використання релігійно-інституційних структур під час виборчих кампаній тощо;
- забезпечити кожному відповідні умови і можливості для реалізації права на свободу віросповідання як в індивідуальному, так і спільнотному вимірі, як в українському, так і міжнародному просторі¹¹.

⁹ Конституція України // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>; Закон про свободу совісті та релігійні організації // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>

¹⁰ Проект Концепції Державно-конфесійних відносин в Україні. Матеріали до виїзного засідання Комітету Верховної ради України з питань культури і духовності. Київ: Центр Разумкова, 2004.

¹¹ Єленський В. Державно-церковні відносини, релігійна свобода і безпека в Україні. 25-річчя української незалежності як історія релігійних свобод і світоглядного плюралізму: державні інституції та релігійні організації у пошуках моделей партнерства. К.: «Дух і літера», 2017. С.33-43; Саган О. Державно-церковні відносини у незалежній Україні: проблеми, фактори, лінії протистояння. Релігійна свобода. Свобода буття релігії в сучасному соціумі. Наук. щорічник / За заг. ред. проф. А.Колодного. К., 2012-2013. №17-18. С. 22-29; Филипович Л., Титаренко В. Проблемні аспекти міжконфесійних та державно-конфесійних відносин у сучасній суспільно-політичній ситуації в Україні. Релігійна свобода. 2020. №24. С. 55-64.

Як бачимо, Закон прописує те, як Держава як суб'єкт ДЦВ має формувати свої відносини з Церквою, які функції, гарантії, обов'язки у Держави щодо Церкви. Закон регламентує і права релігійних організацій (Закон. Розділ IV), але ці положення сформульовані державою та описують державні вимоги до церков. Більш докладно права та обов'язки держави щодо церкви описані у відповідному розділі Концепції (2.1. Права та обов'язки держави).

А як Церква має ставитися до Держави, як формувати свої відносини з нею?

Частково такий загальний погляд на права і обов'язки релігійних організацій сформульований у згаданій Концепції (2.2), яку можна вважати скоріше документом звичаєвого, а не нормативного, формалізованого права.

Не зупиняючись детально на прописаних правах, бачимо, що вони формують широкий вільний простір для вірян та їхніх об'єднань щодо віросповідності, внутрірелігійної і позарелігійної діяльності в різних сферах суспільного життя. Чи не вперше так яскраво задекларовано право на оприлюднення своєї позиції стосовно дій влади і не тільки власне у цій вузькій релігійній сфері, а й з широкого кола суспільно значимих питань життя країни.

Церква бере на себе й певні зобов'язання перед державою і суспільством: поважати історико-культурні традиції суспільства; бути толерантною до тих, хто вірує, і тих, хто не вірує, навіть атеїстів; не втручатися в діяльність інших церков і релігійних спільнот; не ображати релігійні почуття вірян; поважати державну символіку, державну мову та мови нацменшин; не перебирати на себе державні й політичні функції; підтримувати культові споруди як культурні пам'ятки тощо.

Релігійні організації прописують своє ставлення до Держави і свої зобов'язання щодо неї у своїх соціальних концепціях. Майже кожна церква має корпус документів, яким визначаються принципи її ставлення до соціуму. Найбільш повно і детально про це читаємо в католиків, зокрема в Компендіумі соціальної доктрини церкви¹². Цей документ серйозно і детально вивчається як католиками, так і греко-католиками¹³.

Для розуміння ставлення православних церков України до держави звернемося до соціальних концепцій УПЦ¹⁴ та колишньої УПЦ КП¹⁵.

¹² Компендіум соціальної доктрини церкви. Київ: Вид-во «КАЙРОС», 2008. 549 с.

¹³ Яроцький П. Особливості розвитку соціального вчення католицизму. Українське релігієзнавство. 2001. № 20. С. 55-63.

¹⁴ Основи соціальної концепції Української Православної Церкви [27 грудня 2010 р.] [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/page/sots%D1%96alna-kontsepts%D1%96ua>

¹⁵ Церква і світ на початку третього тисячоліття. Декларація ювілейного помісного собору Української православної церкви Київського патріархату [січень 2001 р.]

З'явившись на початку 2000-х рр., ці концепції відображають рівень розуміння ДЦВ цими церквами¹⁶. УПЦ взагалі й не прагнула сформулювати якусь окрему від РПЦ концепцію. Недарма експерти¹⁷ вважають її українським перекладом «Основ соціальної концепції РПЦ»¹⁸. У передмові до самого документу зазначається, що цей документ, ухвалений Ювілейним Архієрейським Собором Російської Православної Церкви, викладає «базові положення її вчення з питань церковно-державних відносин і з ряду сучасних суспільно значущих проблем». Це є документ, який відображає офіційну позицію Української Православної Церкви у сфері взаємин з державою і світським суспільством¹⁹.

У самому документі ми нічого не знайдемо про українську державу, яка там жодного разу навіть не згадується. При цьому автори концепції УПЦ посилаються на архієрейський 2000 року собор РПЦ, яким, на їхню думку, закладаються основи ДЦВ в Україні.

В основі цієї концепції, на думку російських дослідників, лежить філософія нового консерватизму, згідно з якою християнська мотивація має бути наявною в усіх сферах життєвих інтересів людини²⁰. РПЦ пропонує оцерковлення всього індивідуального і суспільного життя, в т.ч. і державних інституцій. На церкву як єдину структуру покладається особлива місія – подолати гріховність світу, породжену секулярним суспільством. Наскільки успішно є РПЦ в реалізації заявленої програми соціальних перетворень, важко сказати, але загалом концепція відповідає очікуванню російського суспільства і визнається адекватною відповіддю на виклики глобалізованої епохи²¹.

[Електронний ресурс]. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uoskr_doc/34099/

¹⁶ Саган О. Соціальна доктрина православ'я: труднощі зміни парадигм. Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. Вип. 291-292. Чернівці: Рута, 2006. С. 3-7.

¹⁷ Марчишак А. Трансформація поглядів православ'я на місце Церкви у суспільному житті. Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. Випуск 203-204. Філософія. Чернівці, 2004. С. 75–80; Попович В.М. Соціальне вчення православної церкви: історичне становлення думки. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 7 : Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. 2017. Вип. 37. С. 3-11. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_7_2017_37_3

¹⁸ Основы социальной концепции Русской православной церкви // Церковь и время. 2000. №3 (44). С. 7–122.

¹⁹ <http://orthodox.org.ua/page/sots%D1%96alna-kontsepts%D1%96ya>

²⁰ Вовченко Б.В. Церковь и государство в социальной концепции Русской православной церкви // Государственное управление. 2010. вып. 23. <https://cyberleninka.ru/article/n/tserkov-i-gosudarstvo-v-sotsialnoy-kontseptsii-russkoy-pravoslavnoy-tserkvi/viewer>

²¹ Ананьев Э.В. Социальная концепция Русской православной церкви: ответ церкви на вызовы времени // Социальные стратегии РПЦ: концепция возможности или программа необходимости // <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-kontseptsiya-russkoy-pravoslavnoy-tserkvi-otvet-tserkvi-na-vyzovy-vremeni/viewer>

На відміну від соціальної концепції УПЦ, базованої на ідеологічних засадах РПЦ, соціальна концепція УПЦ КП²² є, без сумніву, самостійним документом. Той факт, що тема «Церква і держава» стоїть майже в кінці документа (XIV розділ з 16 на відміну від III розділу з 16 концепції УПЦ), говорить про іншу (не етатистську) природу взаємин держави і церкви. Визнаючи державу необхідним елементом життя *«в зіпсованому гріхом світі»*, Церква не абсолютизує державну владу. Держава не повинна втручатися у внутрішні справи Церкви, в її управління, віровчення, літургійне життя. За вченням Церкви, сама влада не має права себе абсолютизувати, бо це призводить до певного обоження влади. В умовах найжорстокішого гоніння церква проповідувала істину.

«Не має вона права і на те, щоб замовкнути і не проповідувати Євангеліє Христове, навіть якщо держава буде намагатися поширювати інше вчення, несумісне з християнським».

У даному випадку Церква вільна, вона віддає Боже Богіві і діє незалежно від держави.

Окреслюючи Принципи взаємовідносин між Церквою і державою (XIV. 5), концепція посилається на церковні канони і державні закони Візантійської імперії та Київської Русі за часів князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Сформована ще тоді симфонія між Церквою і державою вилилася в обопільне співробітництво, взаємну підтримку і відповідальність. У князівські часи між державною владою і Церквою були гармонійні відносини. Київські митрополити часто були порадниками у великих князів, останні прислухалися до їхніх слів. У добу боротьби за державність Церква нерідко брала на себе функції проводиря в національному визволенні українського народу. В історії, як і тепер, Церква потребує підтримки держави, а держава духовної підтримки Церкви:

«Світська влада і священство відносяться між собою, як тіло і душа; вони потрібні для державного устрою так само, як тіло і душа в живій людині. У їхньому союзі і злагоді знаходиться благоденствие держави».

Концепція п. XIV. 6 чітко визначає: незважаючи на те, що в сучасному світі Церква відокремлена від держави, яка стала світською установою. коли владні органи будь-якої держави не обтяжують себе релігійними зобов'язаннями, а Церква не бере на себе функцій, які належать до компе-

²² Церква і світ на початку третього тисячоліття. Декларація ювілейного помісного собору Української Православної Церкви Київського патріархату [січень 2001 р.] [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uockp_doc/34099/

тенції держави, Церква не відокремлює себе від народу, від суспільства. Вона повинна впливати на суспільство духовними засобами.

УПЦ КП прямо заявила про свою підтримку незалежності України і утвердження її державності. Стоячи на державницьких позиціях і захищаючи її інтереси, Православна Церква в Україні є духовним фундаментом держави. Церква засуджує будь-які спроби тим чи іншим шляхом дискредитувати українську державність. Церква як божественний організм завжди буде виступати і підтримувати ідею консолідації, миру і злагоди в українському суспільстві.

Поки новоз'явлена в 2018 році Православна церква України не сформулювала нову концепцію ДЦВ, вважаємо, що вона є історичною спадкоємицею зазначених підходів УПЦ КП. ПЦУ працює над виробленням своєї власної позиції, що презентована в різних заявах, деклараціях, зверненнях²³. Але вона не озвучена ще як якась окрема соціальна концепція.

При її формулюванні варто взяти до уваги новий документ Вселенського православ'я, який свідчить про зміни в православному ставленні до суспільства і зокрема держави. Підготовлений в інтелектуальному середовищі Вселенського патріархату документ «За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної Церкви»²⁴ перекладений багатьма мовами, в т.ч. й українською, що поклало початок його обговорювання як у Вселенській²⁵, так і Українській²⁶ Православній церквах. Є сенс придивитися до висловлених у ньому ідей більш детально²⁷.

Пі розділ «Церква в суспільній сфері. Усе життя наше Христу Богові віддамо» (§§8-14) присвячений складним питанням присутності Церкви в суспільстві, її відносин з владою. Церква усвідомлює важливість цих проблем

²³ 10 тез для Православної Церкви України // https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/osu/74547/

²⁴ За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної Церкви. https://www.goarch.org/social-ethos?p_p_id=56_INSTANCE_km0Xa4sy69OV&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&_56_INSTANCE_km0Xa4sy69OV_languageId=uk-UA&fbclid=IwAR2HnsdwYHqurmiaawE-bxUwDdBqTREspeFPHhZOnkA285Tv9uwbW_yaN6Y

²⁵ https://panorthodoxynod.blogspot.com/2020/05/toward-social-ethos-of-orthodox-church.html?fbclid=IwAR0HBIYCMfJISqOAUWBkPCKhvTWYTE1kpdnD7zh_CLS2x2L8X75NjGPzNp8

²⁶ За життя світу / Церква у суспільній сфері. https://www.facebook.com/watch/live/?v=914753978986295¬if_id=1589465651842653¬if_t=live_video; За життям світу/III Життєвий шлях людини. <https://www.facebook.com/openorthodoxuniversity/videos/256161725460909/> або https://www.facebook.com/watch/live/?v=256161725460909&ref=watch_permalink

²⁷ Филипович Л. Сучасний погляд православ'я на відносини Церкви і влади // http://oou.org.ua/2020/06/01/suchasnyj-poglyad-pravoslavya-na-vidnosyny-czerkvy-i-vlady/?fbclid=IwAR1bv4JlEfBDjHrniDdscP6FMMNZnWxn-EiweEMnhOiNo_Zhj-3QvF1vuCk

і дає їм своє тлумачення. Виходячи із засадничих християнських підвалин щодо співвідношення Царства Божого і царства цього світу, наголошуючи на тому, що Церква сподівається не *«на князів, на синів людських, в яких нема спасіння (Пс. 145[146]), а на Сина Божого»*, документ констатує, що історично Церква знає різні типи влади²⁸. Перераховуючи їх, Православна Церква не оцінює *«всі форми людського правління як рівнозначні, хоча всі вони далекі від Царства»*²⁹. Церква беззастережно засуджує всі види дискримінаційних інститутів влади й тоталітаризм. Вона не наполягає на тому, щоб християни за будь-яких умов підкорялися владі або погоджувались із соціальними й політичними порядками, в яких вони перебувають.

Документ прямо не спростовує звичну вже формулу *«Будь-яка влада від Бога»*, яка в тексті оригіналу звучить інакше: *«То не влада, якщо не від Бога»*, якою виправдовували свавілля дикторів і тиранів щодо народів, але докладно пояснює, якими мають бути громадянські обов'язки християнина. Згадуючи відомий вислів Христа віддавати кесарю кесарево, а Боже – Богові (Мф. 22:21), посилаючись на дії апостола Павла, який велів римським християнам підкорятися законно встановленій цивільній владі міста й імперії, документ не вважає ці конкретні поради *«абсолютним правилом християнської поведінки за всіх мислимих обставин»*. Часто *«накази навіть законної політичної влади суперечать нашому християнському обов'язку»*.

І хоча Євангелія не роз'яснюють те, як християни повинні налагоджувати життя суспільства і сприяти громадянському миру, коли вони самі здійснюють владу, або чого християни можуть вимагати від народів і урядів (виділено ЛФ), основною стратегією Церкви визнається прагнення миру з усіма людьми. А це, у якій би країні Церква не існувала, передбачає підпорядкування законам, що діють у цих країнах. Але документ допускає, що християни можуть не абсолютно коритися владі, що виявляється у формах громадянської непокорності й навіть повстання. На відміну від вірності Царству Божому, *«вірність будь-чому іншому є лише дочасною, минущою, частковою й випадковою»*³⁰.

Після стислого історичного екскурсу в церковно-владні відносини §10 аналізує сьогодення, симпатизуючи *«демократичному духу сучасної доби»* і вважаючи, що православні християни мають великі переваги жити в таких умовах. Документ закликає сприймати новий тип владного управ-

²⁸ За життя світу. §8: *«християни жили за різних форм правління – в імперіях, тоталітарних режимах, ліберальних демократіях, у країнах із християнськими засадами або іншими державними віросповіданнями, в секулярних державах, декотрі з яких виявляли приязнь до інституційної Церкви, інші – ворожість, треті – байдужість»*

²⁹ За життя світу. §9.

³⁰ Там само.

ління не просто як даність, але й сприяти розширенню демократичних інституцій і звичаїв у правових, культурних і економічних рамках своїх суспільств. Застерігаючи сучасних християн від ностальгії за якимось золотим віком, взірцем ідеального православного устрою, яким часто уявляють Візантійську імперію, документ закликає не втрачати розуміння самої сутності Апостольської Церкви. Крім явного історичного позитиву – формування *«особливого православного етосу на політичних просторах, залюднених православними християнами»*, документ говорить і про *«сумний побічний ефект»*: Церква була пов'язана певними руйнівними обмеженнями, зокрема змішанням національної, етнічної та релігійної ідентичностей. Замість того, щоб звіщати Євангеліє всім народам, вона перетворилася в інструмент просування національних і культурних інтересів під виглядом захисту християнства.

Порушення первісного покликання Церкви і підпорядкування її земним цінностям, зокрема національним інтересам, рішуче засуджується Православною Церквою, яка посилається на рішення Константинопольського 1872 року собору про філетизм. Не заперечуючи любов до власної культури як прояв благородного почуття патріотизму, Церква виступає категорично проти використання цієї чесноти для виправдання несправедливості і деструктивної поведінки держави³¹.

Автори документа наполягають на тому, що *«не існує такого поняття, як «християнський націоналізм», чи будь-яких інших форм поклоніння нації, прийнятних для християнської совісті»*. *«Християнам категорично заборонено перетворювати свою культурну, етнічну чи національну ідентичність на ідола»*. З останнім важко не погодитися, але критика християнського націоналізму, видається, виходить із переосмислення негативного досвіду домінуючих націй православної традиції щодо дискримінованих груп населення. При цьому не враховується можливість справедливого протесту з боку упосліджених народів у такій формі, як *«християнський націоналізм»*. Особливо це актуально для новопосталих демократій після розвалу СРСР, де росіяни як титульна нація тривалий час за допомогою православної церкви несправедливо гнобили своїх братів по вірі – православних українців, білорусів, молдаван, грузин та ін. Враховуючи, вірогідно, перебіг і наслідки балканського конфлікту, де православні серби знищували неправославних хорватів і боснійців, автори документу демонструють надто радикальну позицію щодо *«раптового сплеску» «найпідступніших ідеологій ідентичності»*.

Наведена історія злочинів на ґрунті войовничого націоналізму чи біологічного расизму добре відома. Але як порочні ідеології, вважають автори

³¹ За життя світу. §11.

документа, вони досі залишаються частиною «концептуального світу пізнього модерну». Поява нових форм політичного й націоналістичного екстремізму призвела до проникнення в православні громади окремих прихильників цих антигуманних теорій. Православна Церква беззастережно засуджує їхні погляди і закликає цих людей до повної спокути аж до виключення з Церкви.

Відмовляючись від надмірної «любові» етнічного і релігійного, тобто симфонії влади церковної і влади світської, що в даний час пропонує Православ'я, що має стати тим спільним знаменником для Церкви і Держави?

Документ, наполягаючи на безумовному пріоритеті церковного – звершення Святої Євхаристії в житті християнина, звертає увагу християн на те, що вони з храму повертаються у світ для свідчення про Царство Боже. Проповідуючи цю істину нехристиянам, ні в якому разі «не слід намагатися пропагувати християнську віру засобами політичної влади або юридичного примусу»³². Православним християнам пропонується «підтримувати дискурс прав людини». «Мова прав людини забезпечує правову й етичну граматику, на основі якої всі сторони, як правило, можуть дійти до певного спільного знаменника».

Ця мова призначена зцілювати розділення в тих політичних спільнотах, де мають співіснувати люди з дуже різними переконаннями. Вона уможливорює спільну практику шанування безкінечної й невід'ємної гідності кожної людини (тої гідності, яку Церква, безперечно, вважає відбитком образу Божого в усіх людях)³³.

Православні християни мають визнавати, що для збереження та розвитку справедливого суспільства потрібна мова суспільної згоди: не добрий цар, не довершені закони, не сильна армія, не гроші, а згода щодо непорушності людських гідності та свободи.

Умовами такої згоди визнається політика прийняття плюралістичності світу як з боку Держави, так і з боку Церкви. Для Православної Церкви, яка завжди претендувала на монополію на істину, на домінантне становище в релігійному житті країн свого традиційного поширення, навіть державність, такі заяви є надзвичайно новітніми, а, якщо порівняти із усіма відомими соціальними концепціями православних церков, навіть революційними. Треба не боятися, пишуть далі автори, «реальності культурного та соціального плюралізму», а «радіше радіти динамічному поєднанню людських культур у сучасному світі», «дякувати Богові за скарб множинності культур світу та за благодатний дар їх мирного співіснування в сучасних суспільствах», у якому

³² За життя світу. §12.

³³ За життя світу. §12.

людські культури «дедалі частіше поділяють спільний громадянський і політичний простір». Церква має підтримувати державні стратегії та закони, що якнайбільше сприяють такому плюралізму.

Документ, визначаючи стратегію Церкви в нових умовах, не міг не відреагувати на головну характеристику нашої доби – секулярність. Увесь §13 присвячений статусу Церкви і загалом релігійного сегмента в секулярному суспільстві. Ми тут не знайдемо таких звичних в минулому прокльонів на адресу секуляризму, ніщивної критики сучасного ладу. Тут є констатація того, що Церкві не легко в сучасному секуляризованому суспільстві. Релігія не зникла з усіх суспільств, деє *«вона залишається такою ж потужною культурною силою, як і раніше»*. Навіть у найбільш «змириених» країнах релігійні вірування і практики потужно наявні в людській культурі.

Не секуляризм, який визнаний реальністю, турбує передусім Церкву, а те, що більшість сучасних держав, навіть ті, які формально визнають офіційну Церкву, не передбачають присутності релігійних організацій в громадянському публічному просторі, а політичний лад сприймають як абсолютно вільний від церкви³⁴. Церква не погоджується з тим, що її відносини з державою розглядаються лише в межах історичного договору між тронієм і престолом. Церква не задоволена відсуненням її на маргінеси суспільного розвитку, витісненням у приватну сферу, позбавленням можливості впливати на формування політики. Правда, це стосується історичних церков – православних і католиків, а не протестантських, яким більше притаманний в діяльності ізоляціонізм, якеє *«ошкарлуплення»*. Будучи зацікавленою в тому, *«щоб інституційний зв'язок християнства з інтересами держави був якомога слабшим»*, оскільки не бажає компрометувати себе *«допасуванням до чийхось мирських амбіцій»*, щоб сумлінніше виконувати свою місію, Православна Церква може *«цілком щасливо уживатись із політичним ладом»* демократичного ґатунку.

Церква визначає ті сфери і ті кордони, у межах яких можлива пряма та активна її співпраця *«з політичною і громадянською владою, а також із державними органами в справі досягнення загального блага і здійснення справ милосердя»*³⁵. Найперше – це соціальне служіння, різноманітна допомога знедоленим, нужденним і незахищеним. Християнська церква, нагадують автори документа, акумулюючи благодійні ресурси впродовж тривалого часу, стала *«першим організованим інститутом соціального забезпечення в європейському суспільстві»*. Від часів християнської імперії вона добро-

³⁴ За життя світу. §13.

³⁵ За життя світу. §14

вільно перебрала на себе соціальну відповідальність, спричинивши величезний прогрес у західному розумінні загального блага.

«Співпраця заради загального блага була закріплена в православній традиції під іменем «симфонії», ... [цей] принцип функціонував у конституціях багатьох православних національних держав у постосманський період. І сьогодні принцип симфонії може надалі скеровувати Церкву в її зусиллях співпрацювати з урядами заради загального блага й боротися з несправедливістю».

Але пропонується переосмислити традиційне розуміння цього принципу, уточнивши, що його реалізація можлива тільки за умови ненав'язування релігійної ортодоксії всьому суспільству і непросування Церкви як політичної сили. Церква вкотре нагадує християнам, що

«їхня відданість загальному благу, на відміну від суто формального захисту індивідуальних свобод, вузькопартійних інтересів і влади корпорацій, є істинною сутністю демократичного політичного устрою. Якщо в центрі суспільного життя не звучить мова загального блага, демократичний плюралізм занадто легко вироджується в чистий індивідуалізм, абсолютизм вільного ринку й духовно руйнівне споживацтво».

Ось з якими пропозиціями звертається Православна Церква до сучасних держав та їх урядів. Документ «За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної Церкви» (2020), зокрема і в цій його частині – «Церква у суспільній сфері» (§§8-14) – дихає новизною і через слова, і через зміст, який цими словами доносяться до свідомості сучасного православного християнина. Тут ми віднайдемо багато суголосних іншим християнам ідей, які подають актуальний погляд на взаємини Церкви і Держави, Церкви і суспільства.

Загалом християнські церкви лояльні до держав, навіть до проблемних, де не завжди гарантована свобода релігії чи рівне ставлення до всіх церков. Навіть там, де християнські церкви переслідуються державною владою, вони не закликають до повалення політичної влади, а шукають шляхи реалізовувати свою місію.

Що ж нам показує практика ДЦВ в Україні? Чи реалізуються задекларовані державою і церквою принципи взаємовідносин?

Церви посттоталітарних суспільств, зазнаючи в минулому системних переслідувань аж до фактичного знищення, нині особливо чутливі до неспра-

ведливості держави щодо себе³⁶. Вони є своєрідним камертоном в суспільстві і можуть висловлювати своє ставлення до певних кроків держави, інколи навіть демонструючи протест і непокору, що яскраво проявилось під час Революції Гідності. Тоді Церква в більшості своїх конфесійних виявів голосно заявила про права громадян, своїх вірних, про свободу і незалежність України, виступила проти беззаконня влади, переслідування протестувальників³⁷. Церква не пішла проти своїх віровчень, соціальних поглядів, навіть своїх канонів, захищаючи права християн. Звільняючись від комплексу жертви, Церква має формуватися як повноправний учасник ДЦВ. Теорія партнерства передбачає, що суб'єкти ДЦВ мають право формувати і формулювати свої потреби, запити навіть вимоги один до одного, причому робити це у відкритий спосіб, але без претензій і образ.

Чи доречно в рамках будівництва партнерства ставити якісь вимоги державі з боку церкви і церкві з боку держави?

Треба прописувати, проговорювати, озвучувати свої потреби, запити, побажання, прохання, але не у формі шантажу чи беззаперечного виконання. Усе це має діяти за нормами, за правилами, які обговорюються і приймаються консенсусом, в умовах діалогу, дискусій, не боятися різних точок зору, відпрацьовувати глухі кути у взаєминах. Дійсний в Україні Закон наголошує на відокремленні Церкви від Держави, але не на відокремленні Держави від Церкви, що має знайти своє визначення.

Задамося питанням: чи всі проблеми ДЦВ з'ясовані, чи немає у церков претензій до влади?

Крім загальних вимог, кожна доба деталізує, а часто висуває і нові запити церкви до держави і навпаки³⁸. Шляхом включеного спостереження та персонального опитування з'ясовано, що всі релігійні організації хочуть:

- вільно і безперешкодно проповідувати істини свого вчення, виконувати релігійну місію своєї організації;

³⁶ Yelensky V. The Ukraine: Church and State in the Post-Communist Era // Church-State Relations in Central and Eastern Europe (ed. by I. Borowik). Cracow: "Nomos", 1999. P. 136-152.

³⁷ Майдан і Церква: Хроніка подій та експертна оцінка / за редакцією Л.О. Филипович, О.В. Горкуши. Київ: СаммітКнига, 2014; Гордєєв А. Церковь на Майдане. Киев: Книгоноша, 2015.

³⁸ Филипович Л. Православні церкви України в новій релігійній і соціо-політичній реальності: небезпеки і виклики. Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської Православної Богословської Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату / ред. В. Вакін. Луцьк: Видавництво ВПБА ЕІКΩΝ, 2019. Т. 7. С. 329-339; Филипович Л., Титаренко В. Проблемні аспекти міжконфесійних та державно-конфесійних відносин у сучасній суспільно-політичній ситуації в Україні. Релігійна свобода. 2020. №24. С. 55-64.

- отримати від держави захист свободи совісті і віросповідання для кожної людини і релігійного об'єднання;
- мати гарантії реалізації принципу відокремлення держави від церкви – невтручання держави у внутрішні, власне релігійні справи;
- вести прямий діалог з владою з різноманітних питань церковного і суспільного життя;
- визнання з боку держави своїх зусиль служити для блага народу;
- отримати від держави схвалення і реальну підтримку в здійсненні соціальних проектів;
- співпрацювати з Державою в гуманітарній і благодійницькій сфері;
- впливати на прийняття рішень, які стосуються життя релігійних організацій (обговорення законів, консультації щодо прийняття управлінських рішень, підтримка суспільно значимих ініціатив з боку церкви тощо);
- визнання легального статусу церкви;
- визнати право церкви висловлювати критичні зауваги щодо діяльності влади, вказувати на помилки і не бути за це покараною чи переслідуваною, мати право виступати проти державного диктату;
- мати право на громадянську непокору, право не підпорядковуватися злочинним щодо Церкви рішенням або вимогам держави;
- мати право звернення до міжнародних інституцій у разі порушення прав і свобод своїх вірних у своїй країні;
- мати право на рівноправну присутність у безпечному інформаційному просторі без чорних списків, переслідувань, недопуску на радіо чи Тб тощо;
- мати право на участь у морально-духовному вихованні народу, особливо молоді, зокрема викладати в школі предмети духовно-морального циклу;
- розуміння з боку держави особливостей церкви як інституції, а не елементу державного управління, розрізнення сфер і методів впливу на людей;
- сприяння з боку держави в подоланні стереотипів щодо церкви як непотрібної і шкідливої установи для сучасної людини;
- адекватне сприйняття гострої критики з боку церкви на різні ініціативи держави у сфері сімейних відносин, суспільної моралі, ображення почуттів вірян, ставлення до культових пам'яток, правил певних релігій (переливання крові, невживання певної їжі, заборона працювати і вчитися в суботу тощо).

А що чекає держава від церкви?

- поваги до держави, до її законів, символів, очільників;
- розуміння ситуацій, які складаються в різних сферах життя країни;
- допомоги в соціальних проєктах, спрямованих на підтримку нужденних;

- патріотизму – любові і поваги до своєї країни;
- відповідальності за майбутнє не тільки своїх вірних, а й усіх громадян;
- духовного окормлення народу;
- достойне представлення України на міжнародному рівні;
- захист гідності людини, української людини.

Висновки. У сучасних умовах у Церкви, крім основних традиційних покликань, є ще одна, але надзвичайно важлива місія: стати голосом народу, доносячи до влади його потреби, очікування, надії. Церква має перетворитися на рівноправного партнера держави, стати гідним суб'єктом ДЦВ. Для цього є необхідні документи – як державні, так і церковні, які визначають основні принципи ДЦВ, формулюють спільну мету – суспільне благо. Тому необхідно продовжувати діалог між державою і релігійними організаціями, які знаходяться в одній дійсності. Задля стабільності останньої, яку ми знаємо як Український Світ, партнерські відносини – єдино можлива модель взаємодії Церкви і держави в контексті різноманітних змін, де церква має зіграти важливу партнерську роль.

Список джерел і літератури:

1. 10 тез для Православної Церкви України // https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/74547/
2. Yelensky V. The Ukraine: Church and State in the Post-Communist Era // Church-State Relations in Central and Eastern Europe (ed. by I.Borowik). Cracow: "Nomos", 1999. P.136-152.
3. Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні. За ред. В.Бондаренка і А.Колодного. К., 2001.
4. Ананьев Э.В. Социальная концепция Русской православной церкви: ответ церкви на вызовы времени // Социальные стратегии РПЦ: концепция возможности или программа необходимости // <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-kontseptsiya-russkoy-pravoslavnoy-tserkvi-otvet-tserkvi-na-vyzovy-vremeni/viewer>
5. Влада і Церква в Україні. Наук. збірник. За ред. В.Пащенко і А.Колодного. Полтава, 2000.
6. Вовченко Б.В. Церковь и государство в социальной концепции Русской православной церкви // Государственное управление. 2010. вып. 23. <https://cyberleninka.ru/article/n/tserkov-i-gosudarstvo-v-sotsialnoy-kontseptsii-russkoy-pravoslavnoy-tserkvi/viewer>
7. Волинець О. (2006). Соціальна доктрина УГКЦ та її реалізація в сучасній Україні. Репозитарій Львівського політехнічного національного університету // <http://ena.lp.edu.ua>
8. Гордеев А. Церковь на Майдане. Киев: Книгоноша, 2015.

9. Держава і Церква: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства. Матеріали міжн. наук-практ. конф. Чернівці: ЧНУ, 2014. 223 с.
10. Державно-церковна політика в Україні як фактор формування громадянського суспільства. Матеріали конференції. За ред. А. Колодного і О. Сагана. К., 2008.
11. Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду. Наук. збірник. За ред. А. Колодного. К., 2004.
12. Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти. Наук. збірник. За ред. А. Колодного та В. Олуйка. Хмельницький, 2003.
13. Єленський В. Держава і релігійні інституції в Україні до і після Помаранчевої революції: політичний дискурс // Релігійна свобода. Науковий щорічник. К., 2006. С.99-103.
14. Єленський В. Державно-церковні відносини, релігійна свобода і безпека в Україні // 25-річчя української незалежності як історія релігійних свобод і світоглядного плюралізму: державні інституції та релігійні організації у пошуках моделей партнерства. К.: «Дух і літера», 2017. С.33-43.
15. За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної Церкви. https://www.goarch.org/social-ethos?p_p_id=56_INSTANCE_km0Xa4sy69OV&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&_56_INSTANCE_km0Xa4sy69OV_languageId=uk-UA&fbclid=IwAR2HnsdWYHqurmiaawE-bxUwDdBqTREspeFPHhZONkA285Tv9uwbW_yaN6Y
16. Закон про свободу совісті та релігійні організації // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
17. Катехизм Української Греко-Католицької Церкви «Христос - наша Пасха» http://pcc.ugcc.org.ua/wp-content/uploads/2013/02/Catechism-UGCC_2012.pdf
18. Колодний А., Филипович Л. Науковий супровід державно-конфесійних відносин: досвід Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України // 25-річчя Української незалежності які історія релігійних свобод і світоглядного плюралізму: державні інституції та релігійні організації у пошуках моделей партнерства / 36. наукових матеріалів. - К.: Дух і Літера, 2017. 616 с.
19. Компендіум соціальної доктрини церкви. Київ: КАЙРОС, 2008. 549 с.
20. Конституція України // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
21. Майдан і Церква: Хроніка подій та експертна оцінка / за редакцією Л.О. Филипович, О.В. Горкуші. Київ: СаммітКнига, 2014.
22. Марчишак А. Трансформація поглядів православ'я на місце Церкви у суспільному житті // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. Випуск 203-204. Філософія. Чернівці, 2004. С. 75–80.
23. Онищук С. Формування партнерської моделі державно-церковних відносин в Україні: теоретичні та прикладні засади // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 42, С. 61-67.
24. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви [27 грудня 2010 р.] [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/page/sots%D1%96alna-kontsepts%D1%96ya>

25. Основы социальной концепции Русской православной церкви // Церковь и время. 2000. №3 (44). С. 7–122.
26. Попович В.М. Соціальне вчення православної церкви: історичне становлення думки / В. М. Попович // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 7 : Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. 2017. - Вип. 37. С. 3-11. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_7_2017_37_3
27. Проект Концепції Державно-конфесійних відносин в Україні. Матеріали до виїзного засідання Комітету Верховної ради України з питань культури і духовності. Київ: Центр Разумкова, 2004.
28. Релігійна свобода: моделі державно-церковних відносин. Вип. I. За ред. В.Єленського. К., 1997.
29. Релігійна свобода: контекст державно-церковних відносин. Вип. II. За ред. А.Колодного. К., 1998.
30. Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії. Вип. III. За ред. А.Колодного. К., 1999.
31. Релігійна свобода: взаємини держави та релігійних організацій – правовий і політичні аспекти. Вип. X. За ред. А.Колодного, М.Бабія Л.Филипович. К., 2006;
32. Релігійна свобода: державно-церковна політика в Україні як фактор формування громадянського суспільства. Вип. XIV. За ред. А.Колодного і О.Сагана. К., 2009.
33. Релігія і церква в суспільних реаліях України. Спец. випуск 2006 року. Релігійна панорама. Інформаційно-аналітичний журнал. К., 2006.
34. Саган О. Державно-церковні відносини у незалежній Україні: проблеми, фактори, лінії протистояння // Релігійна свобода. Свобода буття релігії в сучасному соціумі. Наук. щорічник / За заг. ред. проф. А.Колодного. К., 2012-2013. №17-18. С. 22-29.
35. Саган О. Соціальна доктрина православ'я: труднощі зміни парадигм // Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. Вип. 291-292. Чернівці: Рута, 2006. С. 3-7.
36. Саган О. Формування нової парадигми державно-церковних відносин у нових реаліях пост-майданівської України // Практична філософія. 2014. № 3. С. 140-147.
37. Филипович Л. Державно-конфесійні відносини на історичному переломі: від демократизації до тоталітаризації суспільства // Релігійна свобода: спецвипуск №2 наукового щорічника. За ред. А.Колодного і В.Климова. - Київ, Світ знань, 2010. С. 67-72.
38. Филипович Л. Православні церкви України в новій релігійній і соціо-політичній реальності: небезпеки і виклики // Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської Православної Богословської Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату / ред. В. Вакін. – Луцьк: Видавництво ВПБА ЕІКΩΝ, 2019. Т. 7. С. 329-339.
39. Филипович Л. Сучасний погляд православ'я на відносини Церкви і влади // http://oou.org.ua/2020/06/01/suchasnyj-poglyad-pravoslavya-na-vidnosyny-czerkvy-i-vlady/?fbclid=IwAR1bv4JlEfBDjHrniDdscP6FMMNZnWxn-EiweEMnhOiNo_Zhj-3QvF1vuCk

40. Филипович Л., Титаренко В. Проблемні аспекти міжконфесійних та державно-конфесійних відносин у сучасній суспільно-політичній ситуації в Україні // Релігійна свобода. 2020. №24. С. 55-64.
41. Церква і політика: від президентських виборів 2004 до парламентських 2006 року. *За ред. А.Колодного, М. Бабія та Л.Филипович.* К., 2005.
42. Церква і світ на початку третього тисячоліття. Декларація ювілейного помісного собору Української православної церкви Київського патріархату [січень 2001 р.] [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uocsp_doc/34099/
43. Яроцький П. Особливості розвитку соціального вчення католицизму // Українське релігієзнавство. 2001. № 20. С. 55-63.